

§ 10. ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

- Пригадайте, які зміни відбулися в суспільно-політичному житті радянської України в повоєнний період.
- У чому полягала згубність ідеологічного наступу сталінізму в повоєнний період?

1. Внутрішньополітичне становище України в середині 1950-х років.

Після смерті Й. Сталіна 5 березня 1953 р. виникло запитання, у якому напрямі буде рухатися радянське суспільство? Однак чіткої відповіді не існувало. У тоталітарному суспільстві відповідь на нього значною мірою залежала від наслідків боротьби за владу, що розпочалася серед представників політичної верхівки. Ведучи її, кожна зі сторін почала вдаватися до заходів, які б переконали суспільство, виснажене тоталітаризмом і фізично, і морально, що при владі утверджується лідер і політичне угруповання, які змінять життя на краще. У СРСР та в Україні розпочався процес суперечливих, спочатку непослідовних, а потім усе наполегливіших спроб трансформації тоталітаризму.

Сталінщина й тоталітаризм глибоко спотворили всі сторони суспільного життя. Звільнення від них, як виявилось, потребувало тривалого, упродовж десятиліть, часу та велетенських морально-психологічних зусиль. Перші кроки щодо десталінізації суспільства були зроблені вже в 1953 р., що засвідчило наближення т. зв. «хрущовської відлиги».

Наприкінці березня в СРСР була оголошена амністія, яка стосувалася осіб, засуджених на строк до 5 років ув'язнення за посадові, господарські та деякі воєнні злочини. З радянських тюрем і концтаборів звільнили 1,2 млн в'язнів. Серед них переважали карні злочинці, оскільки ув'язнені за політичними статтями мали більші строки. Під амністією потрапили також вагітні жінки, неповнолітні особи (віком до 18 років), жінки, які мали дітей віком до 10 років.

Після амністії розпочався процес реабілітації. До нього владу спонукали звернення громадян до вищих партійних і державних інстанцій з проханнями переглянути судові справи, які стосувалися звинувачень у політичних «злочинах». Верховний суд СРСР переглянув за протестами генерального прокурора країни рішення колишніх колегій ОДПУ, «трійок» НКВС та «особливої на-

ради» при НКВС–МДБ–МВС СРСР. Такі самі права отримали судові органи союзних республік. З високих трибун було сказано, що законність і охорона прав громадян — найважливіша основа розвитку та зміцнення радянської держави.

Улітку–восени 1953 р. з таборів і місць заслання повернулися перші несправедливо засуджені. Серед них було багато українців, які в роки війни проживали на окупованій території, за що були безпідставно звинувачені в «пособництві ворогові» та заслані у віддалені райони СРСР.

Початковий період десталінізації спричинив в Україні зміни на краще. Його характерними рисами було припинення кампанії проти націоналізму, уповільнення процесу зросійщення, посилення ролі українців в різних сферах суспільного життя.

Насамперед відбулися зміни в керівництві, які привели до суттєвого збільшення частки українців серед представників державного та партійного апарату: у червні 1953 р. був звільнений з посади першого секретаря ЦК КПУ Л. Мельников. Підставами для цього стало зросійщення в Україні вищої школи та дискредитація керівництва Західної України. Керівником республіканської партійної організації вперше було обрано українця — **Олексія Кириченка**. Це призначення започаткувало широку хвилю висунення на керівні посади представників місцевої влади. Драматурга **Олександра Корнійчука** було призначено першим заступником голови Ради міністрів УРСР, обрано членом бюро ЦК КПУ. Заступником голови Ради міністрів УРСР призначили сина відомого західноукраїнського письменника Василя Стефаника — **Семена Стефаника**. Українець К. Москалець очолив українські профспілки. У ЦК КПУ та Верховній Раді УРСР понад 70 % місць, а серед керівників великих підприємств — понад 50 % посад зайняли українці. Вісім членів політбюро ЦК КПУ теж були українцями.

Українське партійне керівництво повністю й беззастережно підтримало секретаря ЦК КПРС М. Хрущова в його боротьбі за владу. Це виявилось вдалим політичним кроком на перспективу. Усунувши в червні 1953 р. Л. Берію, а в січні 1955 р. — Г. Маленкова, М. Хрущов став одноосібним політичним лідером СРСР. Щоб зміцнити свої позиції на місцях, він розширив права союзних республік, узявши курс на децентралізацію системи управління й перетворивши частину союзних міністерств на союзно-республіканські.

Значно розширилися й законодавчі права УРСР: у її відання перейшли питання обласного й крайового адміністративно-територіального устрою, затвердження цивільного та кримінального кодексів. УРСР отримала більші можливості щодо поточного та перспективного планування, будівництва, використання капіталовкладень. З метою скорочення необґрунтованих економічних витрат протягом 1953–1956 рр. у підпорядкування УРСР перейшло майже 10 тис. підприємств важкої, легкої, харчової промисловості, а також зв'язку та транспорту. Унаслідок цього частка промисловості, підпорядкована уряду УРСР, в економіці України збільшилася з 35 до 76 %.

Микита Хрущов

Разом із тим союзний центр, як і раніше, тримав управління Україною у своїх руках. Указівки будь-якого союзного відомства були законом, обов'язковим для виконання урядом УРСР.

2. Стан промисловості.

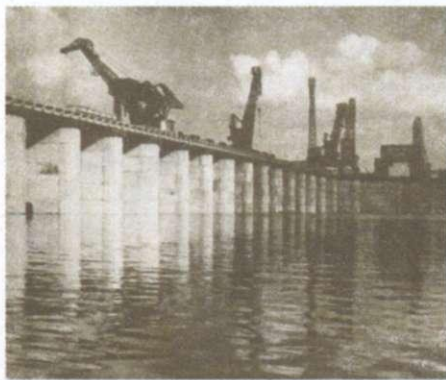
У середині 1950-х років Україна відновила статус могутньої металургійної та паливної бази СРСР. За кількістю виплавленого металу на одну особу Україна знову випереджала країни Заходу. В УРСР почали діяти унікальні доменні печі та мартени. Наприклад, у 1956 р. у м. Ворошиловграді запрацювала найбільша в Європі мартенівська піч. Одночасно з метою покращення якості виплавленого металу розпочався перехід від виробництва мартенівської до більш якісної конверторної сталі.

Швидкими темпами освоювався Криворізький залізрудний басейн, де залізну руду можна видобувати найекономнішим способом — відкритим. У 1955 р. там розпочав роботу найбільший у Європі Південний гірничо-збагачувальний комбінат.

Особливого розвитку набули машинобудування та легка промисловість. У м. Краматорську та м. Донецьку розпочалося виробництво надпотужних машин для гірничої промисловості. У м. Ворошиловграді та м. Харкові в 1956 р. був налагоджений серійний випуск тепловозів. На Харківському авіазаводі розпочався випуск першого у світі реактивного лайнера Ту-104.

Велося будівництво електростанцій, потужність яких за 1951–1955 рр. зроста майже вдвічі. Давали струм теплові електростанції — Ворошиловградська, Миронівська, Придніпровська, Сімферопольська, Слов'янська, Старобешівська та ін.

Перша половина 1950-х років характерна широким розгортанням будівництва в Україні великих гідроелектростанцій. Їх спорудження розпочали з Каховської ГЕС. При проектуванні та будівництві потужних гідроелектростанцій, спроможних забезпечити нові підприємства союзного підпорядкування електроенергією, не бралися до уваги численні проблеми місцевого населення. Після наповнення дніпровськими водами Кременчуцького водосховища, створеного перекриттям старого русла Дніпра греблею гідроелектростанції, були затоплені майже 300 великих і малих населених пунктів Черкаської, Полтавської та Кіровоградської областей. Лише в тодішньому

Новогеоргіївському районі (Кіровоградщина) на дні водосховища опинилися 25 сіл і м. Новогеоргіївськ. На Полтавщині у водах штучного Кременчуцького моря зникли десятки населених пунктів у чотирьох районах, один з яких — Градизький — затоплений майже повністю.

Будівництво каскаду гідроелектростанцій на Дніпрі спричинило створення штучних водойм, щодо доцільності яких і нині дискутують науковці. Це призвело до втрати 700 тис. га родючих земель і погіршення екологічної ситуації в регіоні.

У першій половині 1950-х років виникли серйозні проблеми у вугільній галузі УРСР. Продуктивність праці гірників Донбасу була вдвічі нижчою, аніж в інших вугільних басейнах СРСР. Не вистачало нової техніки, бракувало запасних частин. Тому уряд республіки вдався до рішучих заходів для виправлення ситуації. Розпочалось об'єднання багатьох шахт і будівництво нових. У першій половині 1950-х років були введені в дію 142 нові шахти, зокрема на Донбасі, Волині та Львівщині. Освоювалися нові вугільні басейни — Львівсько-Волинський та Дніпровський. Незважаючи на труднощі, вугільна галузь України вийшла на друге місце у світі за рівнем видобування вугілля.

Ураховуючи проблеми вугільної галузі, був пришвидшений розвиток газовидобувної промисловості. Розпочалася експлуатація нових родовищ газу — Радченківського (Полтавська обл.) і Шебелинського (Харківська обл.).

Керівництво республіки приділяло значну увагу розвитку харчової та легкої промисловості. Для цього використовувалось імпортне та вітчизняне обладнання.

Розвивалася також транспортна система. Успіхом українських учених і містобудівників став зданий в експлуатацію восени 1953 р. перший у світі цільнозварений міст через Дніпро (за проектом Є. Патона). Показники промислового виробництва в 1950-х роках у цілому були високими. У цей період розвиток промисловості досяг найвищих темпів приросту — понад 20 % на рік.

Водночас із нарощуванням виробничих потужностей в УРСР виникали й негативні тенденції. Радянська індустрія відставала від промислово розвинутих країн світу за рівнем якості, застосування досягнень науки і техніки у виробництві.

3. Стан сільського господарства. Перші спроби аграрних перетворень.

Нове керівництво СРСР мало серйозні проблеми в сільському господарстві, яке на початку 1950-х років перебувало в катастрофічному стані. За роки повенної відбудови виробництво зерна не досягло довоєнного рівня. Стало очевидно, що продовольча проблема стримує розвиток інших сфер економіки.

Курс на реформування сільського господарства був проголошений на вересневому (1953) пленумі ЦК КПРС. З колгоспів списали всю заборгованість перед державою за недопостачання продуктів тваринництва за попередні роки. Одночасно їм зменшили планові показники. Дуже важливим для господарників став перегляд заготівельних цін на сільськогосподарську продукцію. Вони зросли майже втричі.

Змінилося ставлення радянської влади й до індивідуальних (присадибних) господарств. У серпні 1953 р. було прийнято рішення про зниження майже у 2 рази податків із присадибних господарств. Були ліквідовані й «сталінські побори» за фруктові дерева та ягідні кущі.

Завдяки пом'якшенню політики викачування коштів у середині 1950-х років сільське господарство вперше за тривалий час стало рентабельним, тобто почало давати прибуток.

Однак для перетворення його на розвинуту сферу суспільного виробництва, яка б забезпечила швидке збільшення виробництва сільськогосподарської продукції, цього було замало. Потрібні були серйозні капіталовкладення в 103

інтенсифікацію аграрного виробництва. Сподіваючись зекономити кошти, партійне керівництво на лютого–березневого (1954) пленумі ЦК КПРС запланувало екстенсивне розширення виробництва за рахунок освоєння цілинних і перелогових земель у Казахстані, Сибіру, на Уралі й Північному Кавказі.

Для економіки України «цілинна епопея» мала негативні наслідки. Вона вичерпувала людські та матеріальні ресурси, тим самим послаблюючи сільське господарство республіки. Лише в 1954–1955 рр. за рішенням партійних і комсомольських комітетів у Казахстан прибули понад 93 тис. українців, які заснували там 54 радгоспи. Робітничі колективи деяких із них майже повністю склалися з переселенців-українців.

Перші результати освоєння цілини були оптимістичними. У 1954 р. вона дала понад 40 % валового збору зерна, у 1956 р. — 50 %. Це зумовило збільшення виробництва хліба, хлібо-булочних виробів, м'яса, молока. Усе це дало змогу дещо поліпшити продовольче постачання населення. Проте успіхи супроводжували «цілинну епопею» недовго. Відсутність наукового підходу до освоєння цілинних земель призвела до швидкого виснаження ґрунтів і втрати верхнього родючого шару ґрунту внаслідок пилових бур, які легко знімали в безкраїх степах розорану землю. Урожайність різко знизилася. Собівартість цілинної пшениці була на 20 % вищою, ніж у середньому по СРСР. На освоєння цілини були витрачені значні матеріальні та людські ресурси, які можна було використати для розвитку традиційних районів землеробства.

4. Соціальне та економічне життя населення.

Істотною рисою економіки постсталінського періоду була поступова переорієнтація економіки на соціальні потреби, на інтереси людей, якими протягом тривалого часу нехтували ніби заради «найвищих інтересів держави та всього прогресивного людства». У серпні 1953 р. на сесії Верховної Ради СРСР уперше було порушено питання про необхідність вирівняти темпи розвитку промисловості груп «А» і «Б». За період 1940–1953 рр. виробництво засобів виробництва збільшилося більш ніж у 3 рази, а виробництво предметів споживання — лише в 1,7 рази. На сесії було поставлено завдання «у найближчі два-три роки добитися створення в нашій країні достатку продовольства для населення і сировини для легкої промисловості». Незабаром у магазинах з'явилося більше продуктів, розпочалася закупівля деяких товарів за кордоном і т. ін.

Навесні 1956 р. були ухвалені документи, спрямовані на поліпшення умов праці й підвищення рівня життя людей. У березні 1956 р. на 2 год скорочено тривалість робочого дня в передвихідні та передсвяткові дні, збільшено тривалість відпусток у зв'язку з вагітністю й пологами (з 77 до 112 календарних днів). У квітні 1956 р. скасовано закон 1940 р., що прикріплював робітників до підприємств, де вони працювали.

Тепер працівники мали право змінювати місце роботи, попередивши адміністрацію про свій намір за два тижні. Для селян, однак, зберігалася попереднє становище: не маючи паспортів, вони не могли залишити колгосп або радгосп. У травні 1956 р. був установлений 6-годинний робочий день для підлітків 16–18 років. Скасовувалася плата за навчання в старших класах середніх шкіл і вищих навчальних закладах.

Найболючішою побутовою проблемою того часу була нестача житла, хоча після війни влада докладала значних зусиль для відбудови знищених міст і сіл. Проте темпи будівництва були недостатніми, а рівень забезпеченості населення житлом — низьким.

У 1955 р. відбулася переорієнтація в житловому, цивільному та промисловому будівництві: будівлі споруджувалися «без надмірностей», на основі індустріальних методів. Згідно з постановою ЦК КПУ та Ради міністрів УРСР від 22 вересня 1955 р., будівництво житлових і культурно-побутових будинків мало вестися за типовими проектами. За індивідуальними проектами здійснювалося будівництво з дозволу Держбуду УРСР, а в Києві — Київського міськвиконкому. Це давало можливість заощадити кошти, значно розширити й прискорити будівництво, але водночас була започаткована типова одноманітність міст і селищ.

5. Вхідження Кримської області до складу УРСР.

У 1954 р. відбулося надзвичайно урочисте святкування 300-річчя Переяславської ради. Повсюдно відбувалися урочисті збори, виставки та концерти, конкурси, фестивалі. Головною подією, пов'язаною з відзначенням 300-річчя «возз'єднання» України з Росією», стала передача Криму до складу УРСР. З огляду на давні історичні та культурні зв'язки, етнічну, територіальну спорідненість України й Криму Президія Верховної Ради СРСР **19 лютого 1954 р.** ухвалила указ «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР». Це питання обговорювалося першою сесією Верховної Ради СРСР (четвертого скликання). Доповідачі наголошували, що ця подія є проявом дружби та довіри російського народу до українського, що це акт, який «прикрасив наше велике національне торжество».

26 квітня 1954 р. був прийнятий закон «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу Української РСР». Що спонукало до цього союзне керівництво? По-перше, Кримський півострів був тісно пов'язаний з УРСР у господарському плані. По-друге, передача Криму до складу УРСР мала пропагандистський характер, засвідчувала перевагу українсько-російської політичної співпраці та «дружбу й довіру російського народу до українського». Крім того, союзне керівництво переклало на українське республіканське керівництво моральну відповідальність, пов'язану з наслідками депортації кримських татар, німців, греків, болгар і вірмен. На Україну ж було перекладено й вирішення проблем соціально-економічного характеру, що на той час склалися в Криму.

на думку вченого

Відомий український історик ХХ ст. І. Лисяк-Рудницький опублікував у 1955 р. в журналі «Культура», який друкувався польською мовою в Парижі, статтю «Новий Переяслав», присвячену аналізу курсу Кремля щодо України. Вчений констатував безуспішність спроб більшовицької імперії підірвати потенціал українського визвольного руху засобами жорстоких репресій. Терор не зрівняв українську націю із землею і не покінчив з українською проблемою як із джерелом найбільших труднощів для більшовицької влади. Поворот

на більш «ліберальні» позиції вчений розумів як мовчазне визнання невдач сталінської політики.

Порівнюючи дореволюційну та сучасну йому імперську політику Москви щодо України, учений помітив тенденцію до певних поступок. До революції «возз'єднання» України й Росії розглядалося як відновлення «єдності російського народу». Тепер же Москва вела мову лише про «споконвічну дружбу двох братерських народів».

Підсумовуючи свої спостереження за помпезним святкуванням входження України до складу Російської держави, український учений із діаспори стверджував, що сучасна йому Москва намагається розв'язати українську справу не тільки засобами терору, а й підходить до неї з політичними критеріями.

У перспективі приєднання Криму посилило економічний потенціал України. Уже тоді півострів був найбільшою курортною зоною, мав потужну сировинну та промислову базу. Особливістю сільського господарства Кримської області було переважання садівництва, особливо виноградарства, тваринництва, вирощування тютюну, ефіроолійних культур (лаванди, шавлії, червоної троянди).

З огляду на економічні аспекти, приєднання Криму до УРСР було виправданим і цілком закономірним. Разом із тим воно дещо ускладнило ситуацію у сфері міжнародних відносин. У процесі входження Криму до складу УРСР постала проблема, пов'язана з національним складом населення півострова. Після приєднання Кримської області в УРСР збільшилася частка росіян. У 1959 р. населення Криму становило 1,2 млн осіб (785 тис. міське та 417 тис. сільське населення). За етнічним складом українці становили 22,3 %, а росіяни — 71,4 % мешканців області. Це й досі ускладнює міжетнічні відносини в Криму, оскільки частина росіян не вважає себе українськими громадянами, тобто політичними українцями російського етнічного походження, як себе цілком природно сприймають представники різних етносів у складі європейських національних держав.

працюємо з документами

- Проаналізуйте документ і сформулюйте свою думку стосовно необхідності, доцільності та законності приєднання Кримської області до Української РСР.

Указ Президії Верховної Ради СРСР про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР

Ураховуючи спільність економіки, територіальну близькість і тісні господарські та культурні зв'язки між Кримською областю і Українською РСР, Президія Верховної Ради Союзу Радянських Соціалістичних Республік постановляє: затвердити спільне подання Президії Верховної Ради РРФСР і Президії Верховної Ради УРСР про передачу Кримської області зі складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Голова Президії Верховної Ради СРСР
Секретар Президії Верховної Ради СРСР

К. Ворошилов
М. Пегов

Москва, Кремль. 19 лютого 1954 р.

перевірте свої знання

1. Назвіть і опишіть прояви початкового періоду десталінізації.
2. Розкрийте питання про вплив перших кроків десталінізації на українське керівництво.
3. Охарактеризуйте стан промисловості та сільського господарства республіки в першій половині 1950-х років.
4. Визначте зміст засобів, за допомогою яких партійне керівництво протягом 1953–1955 рр. виводило сільське господарство з катастрофічного стану.
5. Чому «цілинна епопея» мала для економіки України негативні наслідки? Чому вона не принесла бажаних результатів?
6. Наскільки правдивим є твердження, що істотною рисою економіки постсталінського періоду була поступова переорієнтація економіки на соціальні потреби, на інтереси людей?
7. Назвіть і охарактеризуйте основні напрями тогочасної соціальної політики.
8. Визначте причини, які спонукали радянське керівництво передати Кримський півострів Українській РСР.
9. Порівняйте причини, які брало до уваги радянське керівництво й незалежний історик з української діаспори І. Лисяк-Рудницький стосовно рішення Верховної Ради СРСР, щодо передачі Кримської області УРСР.
10. Оцініть економічні та етнополітичні наслідки приєднання Криму до України.

§ 11. ПЕРШІ КРОКИ ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ

- Пригадайте з курсу 10 класу, які негативні морально-психологічні риси прищепив людям сталінізм.

1. XX з'їзд КПРС і початок лібералізації.

Смерть Й. Сталіна ще не означала, що в країні завершилася епоха сталінізму. У ході напруженої боротьби за владу на передові позиції вийшов М. Хрущов із близьким оточенням. У їхньому середовищі зростало переконання, що державний тероризм, опертий на масові політичні репресії та гіпертрофований ідеологічний контроль, не має історичних перспектив. Він не може перетворити суспільство на життєздатний організм, спроможний успішно вирішувати внутрішні нагальні питання й успішно конкурувати з розвинутими суспільствами людської цивілізації.

Подолавши своїх головних конкурентів до початку 1955 р., М. Хрущов намагався утвердити повноваження першого секретаря ЦК КПРС. З цією метою він прагнув якнайшвидше провести партійний з'їзд і домогся рішення про його скликання на вісім місяців раніше, аніж цього вимагав статут. Щоб забезпечити

контроль за його роботою і гарантувати своє обрання, Хрущов провів активну роботу щодо формування персонального складу майбутнього з'їзду та вироблення регламенту його проведення.

На початку 1956 р. відбулися звітно-виборчі конференції та з'їзди в партійних організаціях областей і національних республік. Делегати чергового з'їзду КПУ представляли 895 тис. членів і кандидатів у члени партії. Виборча кампанія здійснювалася під щоденним контролем з боку першого секретаря ЦК КПУ О. Кириченка. Усі делегати української партійної організації на *XX з'їзді КПРС*, що відбувся **14–25 лютого 1956 р.**, виявилися прибічниками М. Хрущова. Звіт на доповідь М. Хрущова вийшла далеко за межі кар'єрних змагань і стала важливим кроком у ході десталінізації суспільства, утвердження демократичних засад. Доповідь підтвердила лінію на розрядку міжнародної напруженості. У ній було заявлено, що третя світова війна не є неминучою. Проголошувалося, що партійно-державне керівництво має:

- звернути особливу увагу на сільське господарство;
- забезпечити випереджальні темпи виробництва предметів споживання, порівняно із засобами виробництва;
- розширити масштаби житлового будівництва.

Цими заявами М. Хрущов забезпечив собі підтримку суспільства. На з'їзді вихваляли переваги колективного керівництва, протиставляючи йому негативні наслідки безіменного культу особи. Анастас Мікоян, за дорученням Хрущова, виступив більш визначено, заявивши про культ особи Сталіна. Він спробував також у завуальованій формі висловити сумніви щодо деяких висновків сталінського «Короткого курсу історії ВКП(б)», особливо щодо громадянської війни в Україні, уперше зробив заяву про те, що ряд відомих партійних діячів того часу не були ворогами народу. Виступ А. Мікояна був спробою з'ясувати настрої делегатів щодо оцінки ролі Й. Сталіна в радянській історії.

На з'їзді був затверджений новий склад ЦК, який обрав Президію та Секретаріат КПРС. Результати виборів не виправдали сподівань М. Хрущова: до Президії ввійшли члени попереднього складу, у тому числі найпопулярніші противники першого секретаря ЦК КПРС — Л. Каганович, Г. Маленков, В. Молотов. Проте ЦК КПРС значно розширився і вже наполовину складався з тих осіб, які були зобов'язані своєю кар'єрою М. Хрущову.

Однак в історію XX з'їзд КПРС увійшов насамперед завдяки надзвичайно відвертій доповіді М. Хрущова «Про культ особи та його наслідки», яка була виголошена 25 лютого на закритому засіданні з'їзду. Промова М. Хрущова стала несподіванкою для більшості делегатів партійного форуму. Уперше на такому високому рівні були наведені численні факти злочинів і зловживань Й. Сталіна та його оточення.

Промова була добре підготовлена, логічна та аргументована. Вона справила величезне враження на делегатів з'їзду. Разом із тим у ній можна помітити непослідовність у критиці сталінської політики. По-перше, усі грубі прорахунки та злочини вищого керівництва в 1930–1940-х роках пояснювалися лише недоліками характеру Й. Сталіна; по-друге, зовсім не згадувалися виконавці сталінських злочинів (це пояснюється передусім тим, що сам М. Хрущов також був причетний до здійснення масових репресій). Тому критика була різкою, але не вичерпною. Вона зачепила лише зовнішні прояви тоталітаризму.

Звичайно, що за такого підходу до культу особи питання про відповідальність осіб і організацій, винних у створенні та підтримці культу особи, не ставилося. Не розглядалося й питання глибинних причин сталінізму як різновиду тоталітаризму. Традиційними в промові були й характеристики стану радянського суспільства, у якому розпочався процес поступового звільнення від диктаторського минулого. Воно змальовувалося такими типовими для радянської пропаганди засобами, як сподівання на щасливе майбутнє, звільнене від беззаконня, сваволі, сталінських концтаборів, переконаність у тому, що повага до людини праці та прав особистості стане не лише гучним гаслом, а й дійсністю.

Після завершення доповіді її обговорення не проводилось. Розпочалися глибокі й болісні зміни в суспільній свідомості, перегляд традиційних уявлень, критичний аналіз минулого. XX з'їзд КПРС поклав край масовому терору, зробив неможливою поширену раніше практику публічного та безмежного ігнорування законів людьми, які за своїм посадовим становищем були їх творцями.

30 червня 1956 р. ЦК КПРС прийняв постанову «Про подолання культу особи та його наслідків», у якій висловлювалася рішучість партії продовжувати боротьбу проти культу особи, тобто викривати й усувати негативні наслідки цього явища. Викриття культу особи Сталіна — найграндіозніша подія в житті радянського суспільства в період, що вивчається, яка за своїм значенням виходить далеко за його межі.

Наскільки складним був процес десталінізації, красномовно засвідчує те, що делегати XX з'їзду КПРС так і не наважилися опублікувати матеріали про викриття культу особи для широкої громадськості. Повний текст доповіді М. Хрущова був оприлюднений лише в 1989 р., через 33 роки після з'їзду. Членів партії ознайомили з ним спеціальним закритим листом. І країна, і світ дізналися про доповідь, але повідомлення про засудження культу особи повсюдно розцінювали неоднозначно, і в Україні також.

Засудження беззаконня, скоєного в сталінську епоху, та початок нового політичного курсу в Україні більшість зустріла схвально. Народ чекав повної правди, послідовної демократизації суспільства, гарантій для неповторення трагедії. Уже 3 липня 1956 р. постанову ЦК КПРС зачитали на деяких підприємствах Києва, зокрема на заводах «Ленінська кузня» та «Червоний екскаватор». Наступного дня вона обговорювалася на багатьох шахтах Донбасу, Харківських турбінному та електромеханічному заводах, на Чернівецькій музичній фабриці та Дрогобицькому другому нафтопереробному заводі. А перший мітинг на підтримку політики десталінізації відбувся в Київському педагогічному інституті.

Стривожена рішенням XX з'їзду КПРС, українська громадськість вимагала оприлюднення правди про злочини сталінізму. Проте не всі члени партії виступали за їх оприлюднення. Дехто висловлювався щодо заборони ознайомлення з рішенням з'їзду комсомольців і безпартійного активу. Не знайшла підтримки серед деяких комуністів і сама ідея щодо розвінчання культу особи Сталіна, оскільки, на їхню думку, це кидало тінь на міжнародний комуністичний рух у цілому. Загалом послаблений, але збережений тоталітарний режим дозволяв критикувати свого творця суворо дозовано, у визначених межах, вихід за які не допускався.

2. Реабілітація політичних в'язнів.

Василь Еллан-Блакитний

Григорій Косинка

Непоследовність партійно-радянської верхівки негативно позначилася на такій надзвичайно важливій для суспільства справі, як реабілітація невинно репресованих, що широко розгорнулася після XX з'їзду КПРС. З цією метою в усіх областях активно діяли спеціальні комісії. Це вже був третій етап реабілітації, який прийшов на зміну двом незначним за обсягом — 1953 р. та 1954–1955 рр. Змінився й порядок проведення цієї акції. За пропозицією М. Хрущова були створені 90 спеціальних комісій, які мали право розглядати справи безпосередньо в таборах. До їх складу входили працівники прокуратури, апарату ЦК КПРС і вже реабілітовані члени партії. Комісіям тимчасово надавалися права Президії Верховної Ради в справі реабілітації, помилування, скорочення терміну ув'язнення.

У липні 1956 р. в пресі вперше з'явилося повідомлення про реабілітацію українських письменників, які стали жертвами сталінського терору. Розпочалася кампанія за реабілітацію таких видатних діячів української культури, як драматург М. Куліш, театральний режисер Л. Курбас, повернення імен незаслужено забутих або репресованих письменників — В. Еллана-Блакитного, Г. Косинки, І. Микитенка, З. Тулуб, В. Чумака, Д. Фальківського. Припинилося цькування українських опальних літераторів. Процес реабілітації торкнувся більшості репресованих українських письменників, митців і деяких учених. За роки «хрущовської відлиги» були реабілітовані окремі партійні, державні та військові діячі.

26 червня 1956 р. ЦК КПРС і Рада міністрів СРСР ухвалили постанову «Про усунення наслідків брутальних порушень законності стосовно колишніх військовополонених і членів їхніх родин». До весни 1959 р. чисельність політв'язнів («контрреволюціонерів») скоротилася до 1,2 %.

Розпочалося звільнення зі спецпоселень учасників національно-визвольного руху 1940-х років у Західній Україні. До 1957 р. повернулися додому понад 65 тис. громадян.

Усього до листопада 1959 р. КДБ і прокуратура УРСР переглянули справи 5,5 млн осіб. Було реабілітовано (знято з обліку) 2,7 млн осіб (49 % репресованих). Реабілітації не підлягали колабораціоністи, активні діячі ОУН та УПА, жертви політичних репресій до 1934 р.

Ще в 1950-і роки були переглянуті основні політичні справи повоєнного часу, однак партійно-державне керівництво на чолі з М. Хрущовим не наважилося розпочати перегляд політичних справ 1920–1930-х років з огляду на те, що могли б відкритися факти про їхню особисту причетність до організації репресій. Не підлягали сумніву депортації селян, здійснені в роки колективізації, масових виселень із західних областей. Хоча примусове виселення кримських татар, німців та інших етнічних груп було визнане незаконним, їм не дозволялося повертатися на землі батьків.

За 1956–1959 рр. були повністю реабілітовані 250 тис. осіб, переважно посмертно. Повернулися додому десятки тисяч в'язнів ГУЛАГу, які залишилися живими.

Отже, XX з'їзд КПРС серйозно активізував суспільство, став могутнім каталізатором політичних процесів. Проте після з'їзду акції свідчили про обмеженість, консерватизм «верхів», їхню неготовність розпочати всеохопний процес десталінізації суспільства.

Спецпоселенці із Західної України.
с. Котиківці Іркутської області. 1956 р.

3. Ставлення суспільства до діяльності М. Хрущова.

Подальші кроки на шляху десталінізації України були зроблені після XX з'їзду КПРС. Висока політична активність населення, насамперед інтелігенції, викликала дедалі більше занепокоєння в певній частині керівників. Після вибуху непокори в Угорщині розпочалося згуртування «сталінської гвардії». У червні 1957 р. на засіданні Президії та пленумі ЦК КПРС вона спробувала усунути від влади М. Хрущова, а також змінити склад керівних партійних органів. Проте вимоги сталіністів не знайшли підтримки: група В. Молотова, Л. Кагановича, Г. Маленкова і Д. Шепілова зазнала повної поразки, а її учасників виключили зі складу ЦК КПРС за антипартійну діяльність. Так завершився ще один етап боротьби в найвищому ешелоні партійного керівництва. За звичним сценарієм партапарату на заводах і фабриках, в установах, наукових і навчальних закладах організовувалися збори та мітинги, на яких доповідачі висловлювали обурення з приводу розкольницької діяльності антипартійної групи. На зборах партактиву Києва лунали заклики до єднання партійних рядів.

Микиту Хрущова підтримали члени ЦК КПРС, міністр оборони маршал Г. Жуков, керівництво компартії України. Більше того, йому вдалося зміцнити своє становище, оскільки в 1958 р. він став головою Ради міністрів СРСР. Це означало остаточне переміщення центру влади в партійні структури. Микита Хрущов зосередив у своїх руках величезну владу, оскільки одночасно очолював партію (як перший секретар ЦК КПРС) та уряд (як голова Ради міністрів СРСР). Таке рішення остаточно ліквідувало принцип «колективного керівництва».

Боротьба з культом особи Сталіна в 1956–1964 рр. стала значно послідовнішою та набула нових форм. Відтепер у засобах масової інформації (ЗМІ) застуджувався не тільки абстрактний культ особи, а й конкретні прорахунки та злочини, пов'язані з перебуванням при владі Й. Сталіна.

Почалося перейменування географічних назв, пов'язаних з ім'ям Й. Сталіна та його соратників. У 1956 р. з мапи м. Львова зник Сталінський район. У березні 1958 р. м. Ворошиловград перейменоване на Луганськ. З назв деяких виборчих округів по виборах до Верховної Ради УРСР зняли імена В. Молотова і Л. Кагановича.

Ще однією ознакою демократизації суспільства в період «хрущовської відлиги» стало широке залучення громадськості до вирішення важливих суспільних проблем. Сюди входили заходи щодо зміцнення законності, участі громадян в охороні громадського порядку, утворення системи народного контролю.

На межі 1950–1960-х років у партійному керівництві стала популярною ідея поступової передачі функцій державних органів влади громадським організаціям. З метою перевиховання осіб, які вчинили злочини, наприкінці 1950-х років почали широко застосовувати практику їх передавання на поруки трудовим колективам. Для боротьби з вуличною злочинністю організовували народні дружини. У 1962 р. учасників народних дружин фактично зрівняли в правах з працівниками міліції. Наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років розпочалися кампанії боротьби з дармоїдством і паразитичним способом життя, проти розкрадання соціалістичної власності. У цей період активно діяв народний контроль – система органів, що поєднували державний контроль із громадським на підприємствах, в установах, організаціях, колгоспах.

Критика культу особи ще гостріше пролунала на *XXII з'їзді КПРС*, який відбувся **восени 1961 р.** На ньому йшлося не тільки про Й. Сталіна, а й про злочини його активних помічників, зокрема Л. Кагановича. Саме тоді була оприлюднена правда про його злочинну діяльність в Україні, зокрема як організатора голодоморів, а час секретарювання названо «чорними днями». З доповіддю виступив перший секретар ЦК Компартії України М. Підгорний, який охарактеризував діяльність Л. Кагановича в Україні. З'їзд підтвердив курс на відновлення законності та розширення соціалістичної демократії. У повсякденну практику почало входити всенародне обговорення проектів законів, а також інших питань життя країни. Однак у цілому механізм державно-політичного управління діяв по-старому, зберігаючи тоталітарний характер.

Делегати *XXII з'їзду КПРС* одностайно висловилися за перепоховання Й. Сталіна на Красній площі. Згодом почали демонтувати пам'ятники Сталіну, закривалися музеї, перейменовувалися фабрики й заводи, колгоспи і радгоспи. У листопаді 1961 р. указом Президії Верховної Ради УРСР Сталінська область була перейменована на Донецьку, а м. Сталіно – на Донецьк. Однак процес де-сталінізації здійснювався непослідовно, часто підпорядковувався тактичним політичним потребам і розрахункам, що відображало пересічність хрущовського правління й суперечливу натуру самого реформатора.

історичний факт

З'їзд обговорив питання «Про програму Комуністичної партії Радянського Союзу». Микита Хрущов заявив, що програма будівництва матеріальної бази комунізму розрахована на 20 років, а наприкінці цього періоду «нинішнє покоління радянських людей буде жити при комунізмі».

На початку 1960-х років ставлення суспільства до політики М. Хрущова суттєво погіршилося. Незадоволення людей зросло після того, як воно відчуло наслідки аграрної кризи початку 1960-х років. Зменшилася кількість продуктів у магазинах, виникали великі черги. Хліб почали випікати з домішкою кукурудзяного борошна. У 1962 р. держава підвищила роздрібні ціни на масло на 50 %,

на м'ясо на 25–40 %. Це викликало значне невдоволення народу, особливо робітників, які вийшли на масові акції протесту в Кривому Розі, Одесі, Краматорську, Черкасах, Харкові, Києві, Жданові, Донецьку та інших містах. Розчарування наростало також у середовищі інтелігенції та селянства.

Управлінськими рішеннями М. Хрущов налаштував проти себе партійний і адміністративний апарат, що призвело до нового загострення боротьби за владу.

Порожні прилавки в магазинах.
Початок 1960-х років

4. Загострення боротьби за владу серед вищого партійного керівництва України.

Подолавши опір політичних противників, М. Хрущов мав змогу здійснювати будь-які кадрові перестановки.

Одночасно значно зросла роль українських партійних кадрів у формуванні союзного керівництва. Українська партійна організація підтримувала М. Хрущова як свого колишнього керівника. Більше того, для зміцнення своєї влади він цілеспрямовано призначав представників з України на найвищі посади в керівництві Радянського Союзу. У 1957 р. перший секретар КПУ О. Кириченко отримав пост секретаря ЦК КПРС, тобто став другою після М. Хрущова особою в партійній ієрархії. Новий лідер КПУ М. Підгорний через деякий час увійшов до складу Президії ЦК КПРС. У 1960 р. виходець з України Л. Брежнев став головою Президії Верховної Ради СРСР.

Однак значне представництво українських кадрів у союзному керівництві мало сприяло розширенню політичних прав республіки. Значно більша, порівняно з іншими областями та республіками, концентрація в Україні матеріального та людського потенціалу завжди, але зовсім по-різному турбувала компартійно-радянський центр. Претенденти на верховну владу прагнули отримати підтримку української партійної організації. Кожний із них був готовий іти на поступки. Після перемоги М. Хрущова українська політична еліта мала значну перевагу над управлінською елітою інших регіонів СРСР. У Москві українські політичні діячі отримали високі посади. За законами функціонування номенклатури кожен із них тягнув «своїх».

Після смерті Й. Сталіна до складу Президії ЦК КПРС входила тільки одна (з десятих) тісно пов'язана з Україною людина — М. Хрущов. Хоча К. Ворошилов і Л. Каганович були уродженцями республіки, вони не мали в ній етнічних коренів.

Протекція українській політичній еліті та вихідцям з України в Москві не принесла М. Хрущову очікуваних дивідендів. Навпаки, політичні діячі українського походження відіграли значну роль в усуненні його від влади. Микита Хрущов, зі свого боку, нерідко проявляв самовпевненість і невміння прислухатися до чужих думок. Відсутність спеціальних знань не давала йому можливості

зробити правильний вибір під час розгляду варіантів розв'язання важливих проблем.

Ініційовані М. Хрущовим реформи часто створювали потужний громадсько-політичний розголос, але не давали бажаних результатів. У партійно-радянському апараті особливе роздратування викликала його схильність до не виважено різких кроків, які нерідко ламали людські долі. Недарма серед звинувачень на адресу М. Хрущова після усунення його від влади найчастіше фігурував волонтаризм¹, від якого особливо потерпала приближена до М. Хрущова українська еліта.

У липні 1963 р. керівником КПУ обрали П. Шелеста. Його попередник М. Підгорний, який користувався великою довірою М. Хрущова, став секретарем ЦК КПРС.

У 1964 р., коли при владі ще був М. Хрущов, до складу Президії ЦК КПРС входили десять осіб. З них п'ятеро своєю політичною біографією були пов'язані з Україною: Л. Брежнєв, А. Кириленко, М. Підгорний, Д. Полянський, М. Хрущов. Отже, українська політична еліта того часу встановила номенклатурний рекорд — на її частку припадала половина персонального складу компартійно-радянської олігархії². Ніколи на верхівці правлячої партійної піраміди не було такої конкуренції вихідців з України.

працюємо з документами

- Прочитайте уривки з доповіді першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова на XX з'їзді КПРС «Про культ особи та його наслідки». З'ясуйте, які правові норми порушував Й. Сталін.

...Свавілля Сталіна стосовно партії, її Центрального Комітету особливо виявилося після XVII з'їзду партії, який відбувся в 1934 р.

...Комісія ознайомила з великою кількістю матеріалів в архівах НКВС, з іншими документами і виявила численні факти фальсифікованих справ проти комуністів, неправдивих звинувачень, кричущих порушень соціалістичної законності, унаслідок чого загинули невинні люди. Виявляється, що багато партійних, радянських, господарських працівників, яких оголосили в 1937–1938 роках «ворогами», насправді ніколи ворогами, шпигунами, шкідниками і т. ін. не були, що вони, по суті, завжди лишалися чесними комуністами, але були обмовлені, а іноді, не витримавши звірячих тортур, самі зводили на себе наклеп (під диктовку слідчих-фальсифікаторів) у всіляких тяжких і неймовірних звинуваченнях.

Установлено, що із 139 членів і кандидатів у члени Центрального Комітету, обраних на XVII з'їзді партії, було заарештовано й розстріляно (переважно в 1937–1938 рр.) 98 осіб, тобто 70 %.

...Це відбулося внаслідок зловживання владою з боку Й. Сталіна, який почав застосовувати масовий терор проти партійних кадрів.

¹ *Волонтаризм* — суб'єктивні довільні рішення без урахування реальних умов суспільного життя, можливостей економіки тощо.

² *Олігархія* — одна з форм державного правління, при якій політична влада належить невеликій групі осіб.

...У НКВС склалися списки людей, справи яких підлягали розгляду на Військовій колегії, і їм заздалегідь визначалася міра покарання. Ці списки передавалися Єжовим особисто Сталіну для санкціонування пропонованих мір покарання. У 1937–1938 рр. Сталіну було направлено 383 таких списки на тисячі партійних, комсомольських, військових і господарських працівників і отримано санкцію. Маючи необмежену владу, він припускався жорстокого свавілля, пригнічував людину морально й фізично.

...Культ особи набув таких страшних розмірів здебільшого тому, що сам Сталін усіляко заохочував і підтримував звеличення його особи...

...Про ситуацію, що склалася на той час, ми нерідко говорили з М. Булганіним. Яюсь, коли ми удвох їхали в машині, він мені сказав: «От їдеш бувало до Сталіна, викликають тебе до нього, як друга. А сидиш у Сталіна і не знаєш, куди тебе від нього повезуть: чи додому, чи до в'язниці».

Зрозуміло, що така обстановка ставила кожного з членів Політбюро в надзвичайно важке становище. Якщо до того ж урахувати, що за останні роки Пленуми ЦК партії фактично не скликалися, а засідання Політбюро проводилися від випадку до випадку, то стане зрозуміло, як важко було кому б то не було з членів Політбюро висловитися проти тієї чи тієї несправедливої чи неправильної дії, проти очевидних помилок і недоліків у практиці керівництва.

Як уже зазначалося, багато рішень приймалися одноосібно або шляхом опитування, без колективного обговорення.

перевірте свої знання

1. Розкрийте механізм підготовки М. Хрущовим XX з'їзду КПРС і забезпечення собі політичного успіху.
2. Поясніть, яким чином кар'єрна боротьба за владу, котру вів М. Хрущов, набула набагато ширшого історичного значення. Якого саме?
3. Охарактеризуйте значення доповіді М. Хрущова XX з'їзду КПРС щодо визначення змісту внутрішньої та зовнішньої політики.
4. Подумайте, що спонукало М. Хрущова виголосити промову «Про культ особи та його наслідки» перед закриттям XX з'їзду КПРС.
5. У чому полягає історичне значення промови «Про культ особи та його наслідки»? У чому проявилася непослідовність змісту промови?
6. Розкрийте зміст процесу реабілітації політичних в'язнів. Визначте прояви непослідовності цього процесу.
7. Окресліть масштаби демократизації суспільного життя на початку 1960-х років. Наведіть приклади залучення в роки «хрущовської відлиги» громадськості до вирішення важливих суспільних проблем.
8. Розкрийте особливості ставлення різних груп суспільства до діяльності М. Хрущова.
9. Поясніть сутність суб'єктивізму та волюнтаризму на прикладах поведінки М. Хрущова.
10. З'ясуйте причини, завдяки яким українська політична еліта отримала значну перевагу над елітами інших регіонів СРСР.

§ 12. СПРОБА ЕКОНОМІЧНИХ І СОЦІАЛЬНИХ РЕФОРМ

- Пригадайте, у чому полягає призначення реформ: у докорінній перебудові суспільного устрою, його окремих сторін чи в їх удосконаленні, зміцненні.
- Подумайте, яку реформу здійснювати важче: реформу механізмів функціонування чи реформу управління ними.

1. Зміни в управлінні господарством.

Економічні та соціальні реформи, які проводилися новим партійним керівництвом, не зачіпали основ економічного устрою, соціально-економічних відносин, що склалися в СРСР. Тому не випадково спроба економічних реформ насамперед стосувалася питань зміни управління народним господарством. За сталінських часів управління економікою СРСР та УРСР було жорстко централизовано та підпорядковано 30 всесоюзним і 21 союзно-республіканському міністерству.

На переконання М. Хрущова надцентралізовані галузеві міністерства були неспроможними забезпечити прискорений розвиток промислового виробництва. Вони лише ускладнювали роботу підприємств і галузей. Це підтверджували щоденні приклади.

історичний факт

Виробництво меблів в Україні на початку 1950-х років контролювали 35, а виробництво взуття — 11 міністерств. Це призводило до справжнього хаосу в організації виробництва. Підприємства Івано-Франківської області, відомої в Україні як одного з найбільших постачальників лісових матеріалів, отримували деревину не з власних лісових масивів, а з північно-східних регіонів СРСР (Карельської АРСР та Архангельської обл. РРСФР). Закарпатська тютюнова фабрика одержувала пакувальну фанеру з м. Пінська (Білоруська РСР), тоді як Ужгородський фанерно-меблевий комбінат, розташований поряд, потерпав через відсутність можливостей її збуту.

Щоб ліквідувати недоліки надцентралізованої економіки, у травні 1957 р. замість старої галузевої вертикальної системи управління за допомогою міністерств М. Хрущов запровадив нову територіально-горизонтальну систему. Країну було поділено на 11 (потім 14) економічно-адміністративних районів, підпорядкованих радам народного господарства — раднаргоспам. Ці органи здійснювали господарське управління в межах економічно-адміністративних районів. Вони керували підприємствами, які раніше підпорядковувалися союзним і союзно-республіканським міністерствам. При цьому галузевий принцип не скасовувався повністю. У межах економічно-адміністративних районів підприємства об'єднувались у трести та комбінати за галузевим принципом і керувалися відповідним галузевим управлінням, що входило до структури раднаргоспу. На початку 1960-х років в Україні за галузевим принципом почали створювати перші виробничі об'єднання, або комплекси. Вони формувалися на основі фабрик і

заводів, які мали найкращі господарські показники та високу культуру виробництва. Саме так 1961 р. у Львові було вперше створене взуттєве об'єднання «Прогрес».

Перехід до горизонтальної системи управління дещо підвищив ефективність господарювання в промисловості. Реформа допомогла раціональніше використовувати ресурси, подолати галузеву роз'єднаність і відомчі бар'єри. Унаслідок скорочення більшості міністерств скоротився також адміністративно-управлінський апарат. Були закриті сотні дрібних підприємств, які належали різним міністерствам і дублювали роботу одне одного. На вивільнених виробничих площах випускалася нова продукція, зменшилася кількість зустрічних перевезень вантажів. Прискорився процес технологічної реконструкції підприємств. Це дало можливість протягом 1956-1960 рр. збільшити випуск нових типів машин, агрегатів, приладів.

Унаслідок реформи суттєво зросла самостійність українських органів управління економікою, адже через раднаргоспи 97 % промислових підприємств перейшла в підпорядкування Ради міністрів УРСР. Тисячі заводів, позбавившись надмірної опіки, запрацювали на повну потужність, використовуючи місцеві ресурси набагато повніше й ефективніше. Внутрішній ринок заповнювався телевізорами, радіоприймачами, пральними машинами, пылесосами, холодильниками, швейними машинами, велосипедами, фотоапаратами та іншими товарами широкого попиту.

Управлінська реформа забезпечила найвищі темпи приросту промислової продукції, яких досягла радянська промисловість післявоєнної доби. Темпи приросту в 1950-х — у першій половині 1960-х років майже вдвічі перевищували подальші показники за 1965-1985 рр.

Проте радикальних змін у розвитку економіки так і не відбулося. Реформи М. Хрущова мали половинчастий характер. Ні перший секретар КПРС, ні його оточення не ставили питання про зміну командно-адміністративної системи та скасування принципу централізації. Партійно-державне керівництво не сумнівалося, що, ліквідувавши управлінською реформою ряд недоліків господарювання, можна і надалі забезпечувати за допомогою наявного господарського механізму високі та стабільні темпи економічного зростання. Воно не вважало, що резерви цього механізму вже вичерпані.

Продукція Харківського
ГО фотоапарат Ф Е Д 3
та Львівського заводу —
телевізор «Верховина»

історичний факт

У травні 1957 р. сесія Верховної Ради УРСР ухвалила закон про поділ території України на 11 економічних адміністративних районів — Київський, Харківський, Львівський, Вінницький, Сталінський, Ворошиловградський, Дніпропетровський, Запорізький, Одеський, Станіславський і Херсонський. До кожного з них входило кілька областей. У травні 1960 р. були утворені ще три економічні адміністративні райони — Кримський, Полтавський, Черкаський.

Заради здійснення принципу централізації продовжували діяти Держплан і Держбанк, які забезпечували загальне керівництво, планування та координацію роботи раднаргоспів у всесоюзному масштабі. В Україні координацію роботи раднаргоспів здійснювала Українська рада народного господарства, голова якої входив до Ради міністрів УРСР. Управлінська реформа не поширювалася на всі сфери економіки. Вона не зачепила військову промисловість та енергетику, які залишились у руках відповідних союзних міністерств.

Після нетривалого реорганізаційного періоду підприємства замість жорсткої опіки з боку союзних чи змішаних міністерств і відомств опинилися під пресом раднаргоспів. Їм же, як і в попередні часи міністерствам, союзний уряд визначав виробничі завдання, установлював ціни на основні види товарів, забирав значну частину прибутків. Усе це знову ставило економіку України та всього Радянського Союзу перед глибокими проблемами господарювання, які стримували її розвиток напередодні управлінської реформи.

на думку вченого

Чи не найбільшою помилкою М. Хрущова, на думку історика Я. Грицака, «було фатальне нерозуміння ним того, що насправді відбувалося на Заході в післявоєнні десятиліття». Поставивши в 1957 р. перед країною завдання за 20 років догнати та перегнати США за всіма показниками суспільного виробництва, «він старанно вираховував скільки тонн заліза має виробити Радянський Союз на одну особу, щоб перегнати США. Іронія полягала в тому, що США, так само як й інші промислово розвинуті країни, на той час розвивали нові технології, які не потребували такої кількості металу. На Заході швидкими темпами розвивалася науково-технічна революція, що базувалася на використанні нових матеріалів — напівпровідників, пластмаси. Микита Хрущов хотів догнати та перегнати західний капіталізм, але не розумів, що біжить у протилежний бік... Його програма модернізації більше відповідала початку, а не другій половині ХХ ст.».

Реформи управління мали й негативні наслідки для роботи народногосподарського комплексу. Стало очевидно, що внаслідок реорганізацій і перепідпорядкувань плани шостої п'ятирічки не будуть виконані. Щоб приховати це, п'ятирічний план (1956–1960) вирішили замінити семирічним (1959–1965).

Недоліки в роботі раднаргоспів спробували подолати шляхом їх укрупнення, об'єднавши наприкінці 1962 р. 14 економічних районів у 7. Одночасно партійно-державна верхівка застосувала й традиційний — партійний — спосіб посилення керівництва економікою. З цією метою наприкінці 1962 р. було прийнято рішення про поділ партійних організацій на промислові та сільські. Метою цих змін стало забезпечення оперативного та повсякденного партійного керівництва народним господарством. У межах областей утворювалися дві самостійні партійні організації, на чолі яких стояли відповідні обкоми компартії, які втручались у справи промисловості та сільського господарства. Це лише ускладнювало становище в економіці, вело до наростання процесів бюрократизації.

Управлінська реформа не дала тих результатів, на які сподівалося політичне керівництво. Причиною цього стало те, що реформа управління, без опори на глибокі перетворення в економічному житті, швидко вичерпала свій позитивний потенціал.

2. Розвиток промисловості.

Незважаючи на те, що в роки післявоєнної відбудови Україна втратила позиції одноосібного індустріального лідера в СРСР, вона й надалі вважалася пріоритетним регіоном для капітального будівництва, а темпи розвитку її промисловості перевищували середні по СРСР.

У середині 1950-х років Україна стала одним із найрозвиненіших районів машинобудування СРСР. У середині 1960-х років питома вага машинобудування у загальному обсязі промислового виробництва СРСР зросла до 25 %.

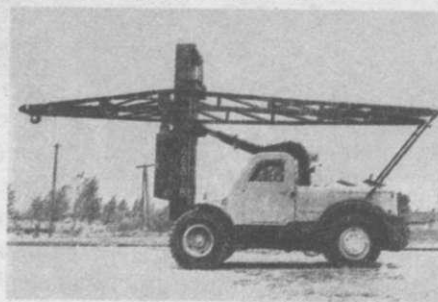
У цей час у республіці почала діяти нова галузь промисловості — легкове автомобілебудування (Запоріжжя). Розпочався випуск найбільших у світі суховантажних кораблів, риболовецьких траулерів у м. Миколаєві. Значних успіхів досягло авіабудування. З 1960 р. розпочався випуск повітряного лайнера ТУ-124, який використовувався на внутрішніх і міжнародних авіалініях. Київський авіазавод випускав турбогвинтовий літак АН-24, який став найчастіше використовуватися для пасажирських перевезень у СРСР.

У 1955–1965 рр. нарощувався випуск промислової продукції: виробництво металорізальних верстатів збільшилося в 1,7 раза, тракторів — у 2, магістральних тепловозів — в 11, а екскаваторів — у 17 разів. З'явилися нові типи машин і устаткування, прилади, апаратура та засоби автоматизації. За 1959–1965 рр. у республіці розпочалося серійне виробництво 5,2 тис. нових зразків машин, приладів та обладнання. Однак упровадження нових розробок у виробництво за світовими вимогами відбувалося настільки повільно, що вони швидко ставали морально застарілими.

За 7 років загальний обсяг промислової продукції України у цілому зріс на 84 %. При цьому якість виробів була низькою, а матеріаломісткість надто високою.

Традиційно високими залишалися показники металургійної галузі. Цьому сприяли наявність місцевої сировини та значні державні капіталовкладення протягом усього післявоєнного періоду. Україна в 1957 р. посідала перше місце в Європі за кількісними показниками виплавленого чавуну на одну особу, а за рівнем виплавлення сталі — третє місце у світі.

Наростив потужності й паливно-енергетичний комплекс. У сфері енергетики головна увага концентрувалася на спорудженні та експлуатації Дніпровського каскаду гідроелектростанцій, що, на думку керівництва, мало перетворити

Автовантажувач 1960-х років

Повітряний лайнер ТУ-124

Турбогвинтовий літак АН-24

Будівництво газопроводу
Шебелинка–Острозька. 1960 р.

Дніпро на «енергетичну артерію». Виробництво електроенергії в республіці протягом 1950–1965 рр. зросло більше ніж у 2 рази.

У 1950-х — першій половині 1960-х років видобування вугілля зросло до 194 млн т, нафти — у 4,6 рази, газу — у 4 рази. Зростання відбувалося за рахунок формування нових паливних баз, зокрема Львівсько-Волинського вугільного басейну, буровугільної промисловості Правобережжя, району газової промисловості в Харківській області (Шебелинка), нафтопромислів у Чернігівській і Полтавській областях. Однак для задоволення потреб України нафти та газу не вистачало.

У 1962 р. в Україні була введена в експлуатацію перша черга магістрального нафтопроводу «Дружба», яким через українські землі

без будь-якої оплати постачалася нафта до Польщі, Німеччини, Чехословаччини, Угорщини.

У зв'язку з початком науково-технічної революції хімічна промисловість стала однією з пріоритетних галузей. На капітальне будівництво в хімічній промисловості України за 1959–1963 рр. було спрямовано в 1,5 рази більше коштів, ніж за попередні 40 років. Це дало змогу спорудити 35 нових заводів.

У другій половині 1950-х років було прискорене капітальне будівництво в харчовій і особливо легкій промисловості. Важка індустрія, яка завжди обслуговувала військово-промисловий комплекс і власні потреби, почала виробляти техніку, необхідну для легкої та харчової промисловості. На території України було споруджено та реконструйовано 700 підприємств легкої та харчової промисловості, а випуск товарів культурно-побутового призначення та господарського вжитку збільшився вдвічі.

Досить стабільно розвивалося в республіці транспортне машинобудування. З 1959 р. в Луганську та Харкові було налагоджено серійний випуск тепловозів. У липні 1960 р. вступила в дію перша черга київського метрополітену.

У промисловості намічалися й негативні тенденції. Однією з них стало поширення гігантomanії. Будівництво надпотужних, найбільших у Європі чи навіть у світі підприємств мало засвідчити індустріальну могутність країни. Однак при цьому нерідко не враховувалися наявні ресурси, ігнорувалися згубні екологічні наслідки. Усе це істотно погіршувало економічне становище республіки.

3. Аграрна політика в другій половині 1950-х — першій половині 1960-х років.

Реформи М. Хрущова в аграрній сфері були спрямовані на виведення сільського господарства з хронічної кризи попередніх десятиліть. Йому вдалося підняти рівень колгоспно-радгоспного виробництва в СРСР завдяки вкладенню значних коштів. Унаслідок цього валова продукція сільського господарства за 1954–1958 рр. зросла на третину. Збір зерна в Україні збільшився за

1954–1958 рр. майже на одну п'яту, цукрових буряків — удвічі, виробництва м'яса — більше як у 2 рази, молока — утричі.

Найбільшим стимулом для розвитку сільського господарства було підвищення заготівельних цін на сільськогосподарську продукцію: упродовж 1953–1958 рр. ціни підвищилися, зокрема, на зерно в 7 разів, на картоплю у 8 разів, на продукти тваринництва в 5,5 рази. Протягом цього часу грошова виплата за трудовдень на колгоспника зросла в 3,8 рази.

Т. Яблонська. Хліб. 1950 р.

У липні 1957 р. було скасоване обов'язкове постачання державі сільгосппродуктів колгоспниками, робітниками й службовцями. Улітку 1958 р. скасоване обов'язкове постачання та натуроплата МТС, натомість запроваджувалася єдина форма заготівель сільгосппродукції — державні закупки. Позитивну роль відіграло також і застосування нових технологій, заохочення використання зарубіжного досвіду. Із середини 1950-х років колгоспи почали під'єднуватися до державної електромережі.

Наслідком ужитих заходів стало підвищення продуктивності праці сільськогосподарських трудівників. У 1958 р. Україна здала державі зерна на 23 % більше, аніж це передбачалося планом. Урожайність зернових за 1953–1958 рр. зросла з 10,4 до 16,8 ц із гектара.

Навесні 1957 р. М. Хрущов поставив завдання «у найближчі роки наздогнати й перегнати США по виробництву м'яса, молока та масла на одну особу». Однак після 1958 р. сільське господарство знову почало занепадати.

історичний факт

Про утопічність планів М. Хрущова свідчить те, що для отримання 1 ц молока радянський селянин працював у 15 разів більше, а для 1 ц приросту яловичини — у 112 разів більше порівняно з американським фермером. У 1957–1958 рр. затрати на виробництво центнера зерна в колгоспах СРСР були в 7,3 рази більші, аніж на фермах США, картоплі — у 5,1 рази.

Причиною нового занепаду сільського господарства стали непослідовні управлінські кроки. Непослідовність аграрної політики найяскравіше проявилась у ставленні держави до індивідуальних (присадибних) господарств колгоспників. Після послаблення тиску на ці господарства в 1953–1954 рр., з покращенням загальної ситуації в сільському господарстві тиск знову посилювався. Микита Хрущов дійшов висновку, що нібито зі зміцненням суспільного сектору в сільськогосподарському виробництві особисті підсобні господарства втрачають своє значення й незабаром стануть непотрібними.

У 1955 р. розміри присадибних ділянок були зменшені вдвічі. У 1956 р. встановлено грошовий податок для громадян, які тримали худобу в містах. На грудневому (1958) пленумі ЦК КПРС поставлено завдання про негайне

скорочення розмірів присадибних ділянок і чисельності худоби в робітників радгоспів. Улітку 1959 р. утримання худоби в містах було заборонено. Микита Хрущов запропонував, щоб селяни продавали своїх корів колгоспові, а молоко одержували на трудовні.

Обмежувальні заходи стосовно особистих підсобних господарств здійснювалися протягом 1958–1964 рр. за такими напрямками: масова закупівля худоби; обмеження продажу кормів для худоби власникам особистих підсобних господарств; заборона утримувати в підсобному господарстві більше однієї корови, двох свиней, десяти курей; заборона утримувати в особистому підсобному господарстві коней, волів. Вирощену важкою працею сільськогосподарську продукцію колгоспникам заборонялося продавати без відповідних довідок сільських рад.

На колгоспних ринках знову скоротився продаж продукції тваринництва, підвищилися ціни. В Україні помітно зменшилося поголів'я худоби в особистому користуванні колгоспників, інакше кажучи, уже вкотре на угоду ідеологічним догмам було знехтувано економічною доцільністю та розрахунком.

Водночас у селах розпочалася кампанія виявлення надлишків землі в особистих підсобних господарствах понад установлені норми, які тепер знижувалися з 0,6 до 0,4 га на один колгоспний двір. Масове вилучення невеликих ділянок земель призвело до їх занедбання, оскільки колгоспи не могли їх освоїти насамперед через відірваність від колгоспної землі.

Значної шкоди сільському господарству було завдано «кукурудзяно-гороховою епопеєю». Пошуки вирішення продовольчої проблеми спонукали М. Хрущова до запозичення досвіду американських фермерів з вирощування кукурудзи. Колгоспам і радгоспам було наказано збільшити посіви кукурудзи, гороху та деяких інших культур, які мали б забезпечити кормами тваринництво. Через це було значно скорочено посіви зернових культур, зокрема пшениці, жита та ін. Наприклад, площі озимої пшениці в Україні зменшилися на 31 %. Більше як утричі скоротилися посіви ярої пшениці. Однак таке непідготовлене перепрофілювання рослинництва лише ускладнило ситуацію. У більшості районів для вирощування й збирання кукурудзи бракувало техніки, приміщень для її зберігання, потужностей для переробки, а тому вже не вистачало ані кукурудзи, ані пшениці та жита.

«Кукурудзяна епопея»
М. Хрущова. 1954 р.

історичне джерело

Довідавшись про факти «партійного ставлення» до вирощування кукурудзи навіть в Архангельській області, М. Хрущов говорив про розширення площ посівів кукурудзи так: «Однак тут є й небезпека. Доведуть плантації кукурудзи до таких розмірів, що люди не зможуть забезпечити необхідний догляд за посівами. А потім такі «прихильники» кукурудзи звалять усе на Хрущова».

Непідготовленими були й заходи М. Хрущова щодо реорганізації системи забезпечення колгоспів сільськогосподарською технікою. Навесні 1958 р. перший секретар виступив з ініціативою щодо необхідності реорганізації машинно-тракторних станцій (МТС), мотивуючи це тим, що розвиток сільського господарства та розширення прав колгоспників вимагають зосередження сільськогосподарської техніки безпосередньо в колгоспах. Тоді ж було прийнято рішення Верховної Ради про реорганізацію МТС у ремонтно-технічні станції (РТС). Колгоспам техніка передавалася не безкоштовно, а нерідко за завищеними цінами. До того ж вона потребувала значних затрат на ремонт, що довело більшість колгоспів до банкрутства. Починаючи з 1958 р. закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію були знижені, водночас їх підвищили на техніку, запасні частини до машин, будівельні матеріали, мінеральні добрива тощо. Унаслідок цього різко збільшилися видатки колгоспів на ремонт машин і механізмів, підготовку механізаторів. Це негативно позначилося не лише на економіці колгоспів, а й на матеріальній зацікавленості колгоспників результатами праці на полях і фермах.

Якщо в 1953–1958 рр. обсяг валової продукції сільського господарства України зріс на 65 %, то в 1958–1964 рр. — лише на 3 %. Валова сільськогосподарська продукція в усіх категоріях господарств України в 1963 р. становила лише 95 % рівня 1960 р., а виробництво продукції тваринництва знизилося на 7–9 %.

У містах і селах виникли значні продовольчі труднощі, пов'язані з перебоями щодо постачання хліба, який через нестачу пшениці та жита випікався з домішками ячменю, гороху та кукурудзи. Для зменшення гостроти продовольчих труднощів СРСР змушений був у 1963 р. закупити за кордоном велику кількість зерна. Відтоді закупівлі його за рубежом стали систематичними. Усе це свідчило про існування значних кризових явищ у колгоспно-радгоспній системі.

4. Нові явища в соціальній сфері.

Одним із досягнень періоду десталінізації стала активна соціальна політика. Вона започаткувала в суспільній свідомості такі зрушення, які за своєю значущістю були не менш вагомими, аніж ліквідація сталінської репресивно-каральної системи.

У липні 1956 р. був прийнятий закон про державні пенсії. Пенсійний вік знижувався до 60 років для чоловіків і 55 років для жінок. Середній розмір пенсій збільшився майже у 2 рази.

У вересні вийшла постанова про підвищення заробітної плати низькооплачуваним робітникам і службовцям у середньому на 33,0 %. Починаючи з 1956 р. розпочався поступовий перехід із 8-годинного на 7-годинний робочий день, а на шкідливих виробництвах — на 6-годинний. У 1957 р. ліквідована практика державних позик, які забирали майже 10 % доходів трудящих і були прихованою формою оподаткування. Разом із тим було прийняте одне з непопулярних рішень М. Хрущова. Оскільки державний банк став неспроможним погасити борг

На польові роботи. 1960-і роки

по внутрішніх позиках, прийняли рішення про відстрочення відшкодування державою цього боргу на 20 років. Це означало, що трудівники, які протягом післявоєнного періоду отримували частину заробітної плати облігаціями державної позики, тепер змушені були ще 20 років чекати на погашення боргу.

Відомо, наскільки важким і злиденним було становище селянства за сталінських часів. Наприкінці року в колгоспах часто не залишалося ресурсів для розподілу за трудовими днями. Тому вже в середині 1950-х років окремі колгоспи стали переходити на іншу систему розподілу прибутків — щомісячного авансування своїх працівників. Частина колгоспів запровадила гарантовану оплату трудових днів, інша — гарантовану оплату грошима.

Такі зміни трохи підвищили соціальну захищеність працівників сільського господарства. У липні 1964 р. був ухвалений закон про пенсії та допомогу членам колгоспів. Право на пенсію за віком отримали чоловіки після 65 років (при стажі роботи не менше 25 років), жінки — після 60 років (при стажі роботи не менше 20 років). Мінімальний розмір пенсії колгоспникам установлювався в розмірі 12 крб на місяць.

Забудова м. Києва. 1950-і роки

Виграшною стороною тодішньої соціальної політики стали значні масштаби житлового будівництва. Багатьом людям доводилося жити в комунальних квартирах зі спільними на декілька сімей санвузлом, коридором і кухнею. Чимало сімей проживали в підвальних приміщеннях і бараках. Відчутні зміни сталися після того, як у липні 1957 р. була прийнята постанова «Про розвиток житлового будівництва в СРСР». У ній ставилося завдання в найближчі 10–12 років забезпечити населення житлом.

Саме тоді відбулося відчутне збільшення капіталовкладень у будівництво. У великих містах створювалися домобудівні комбінати. У малих і середніх містах споруджувалися 2–3-поверхові житлові будинки, у великих — 4–5-поверхові (так звані «хрущовки»).

Ці заходи дали позитивні результати для реалізації житлової програми. Показники розвитку житлового будівництва вражали — протягом 1956–1964 рр. в Україні площа введеного в експлуатацію житла становила 66,4 млн м². Це було на 3,7 млн м² більше, ніж було побудовано за 1918–1955 рр. Для мільйонів громадян житлові умови значно покращилися. Проте житлова проблема не була ліквідована повністю.

У 1960–1961 рр. була проведена грошова реформа. Обмін грошей на нові радянські карбованці та монети зразка 1961 р. відбувався в співвідношенні 10:1. Приблизно втричі скорочувалася кількість державних грошових знаків і витрати на їх виготовлення, спрощувалися розрахунки. Відбувався перерахунок пенсій, допомог, стипендій, зарплат та інших виплат населенню. Уведені з 1961 р. грошові знаки перебували в обігу на території України понад 30 років — до початку 1990-х років.

На початку 1960-х років відбувався перехід фабрик і заводів на 5-денний робочий тиждень із двома вихідними днями.

Грошова одиниця. 1961 р.

Реформи М. Хрущова у сфері соціальної політики яскраво ілюструють сильні та слабкі сторони його характеру, усю неоднозначність і суперечливість діяльності. Без перебільшення можна сказати, що М. Хрущов був першим із радянських діячів, який звернув увагу на соціальну політику, визначивши її як пріоритетну. Зміни, які відбулися в соціальній сфері тих років, кардинально змінили життя мільйонів громадян на краще.

історичне джерело

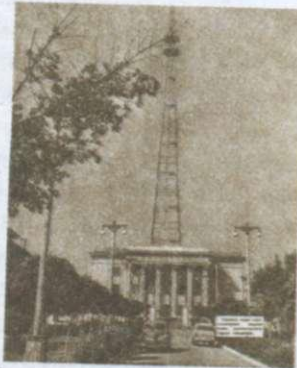
На сесії Верховної Ради СРСР у 1960 р. М. Хрущов зазначав: «Тепер буває так: лежить копійка на тротуарі, людина проходить і не нахилиється, щоб підняти її. А коли будуть нові гроші, копійка не буде валятися, її обов'язково піднімуть, бо це — коробка сірників».

5. Зміни в повсякденному житті населення.

Соціальні зміни позначилися на повсякденному житті українського суспільства. Зросла купівельна спроможність населення. Протягом другої половини 1950-х років поліпшувалося харчування: підвищилося споживання висококалорійних продуктів: м'яса, молока, риби, а вживання хлібних продуктів і картоплі дещо зменшилося. Тоді уряд уважав за необхідне розширити закупівлю і ввезення до країни окремих видів продовольчих товарів. Разом із тим скорочувався вивіз окремих продовольчих товарів. Скоротився продаж за кордон вершкового масла, олії, одночасно збільшився імпорт м'яса та м'ясних продуктів — більше як у 3 рази, свіжих ягід і фруктів — у 330 разів. У магазинах з'явилися навіть такі екзотичні на той час фрукти, як апельсини та лимони.

Значно розширилося споживання промислових товарів міським і сільським населенням, що пояснювалося загальним поліпшенням матеріального становища громадян і зростанням темпів промислового виробництва, у тому числі й виробництва товарів широкого вжитку.

В Україні розпочалися роботи з електрифікації та радіофікації населених пунктів, з будівництва телефонних станцій і телевізійних центрів. Перший телецентр — Київський — розпочав роботу в листопаді 1952 р., потім запрацювали телецентри в м. Харкові

Будинок Донецького телецентру. 1960-і роки